

III. CSONGRÁD EGYHÁZ- ÉS TÁRSADALOMTÖRTÉNETE A 18–19. SZÁZADBAN

1. Rövid plébánia- és településtörténet

Csongrád a 18. század elején erősen falusias jellegű, lassan gyarapodó település volt. Területe még alig jelentett többet a vízzel körülölelt Belsővárosnál, szívében a meszelt falú, Nagyboldogasszony tiszteletére szentelt (mai Szent Rókus) templommal. A templom 1722-ben épült fel, 18 évvel az első „török utáni” plébános, Goricsánszky László érkezése után.⁹⁰ Goricsánszky 1704–1706 között még egy apró, Szent Istvánról nevezett nádkápolnában misézett, melyet később fából készítettek el. A kápolna a következő években többször a tűz martalékává vált, így a plébános szabadtéri oltárnál volt kénytelen misézni.⁹¹ Schlick Lipót adományozott egy korábban katonai raktárként működő épületet az egyháznak, hogy templommá alakíthassák át.

A római katolikus plébános mellett ekkoriban a szegedi és kecskeméti rendház ferencesei látták el a csongrádi hívek és a filiák lakóinak (Algyó, Csány, Ellés, Felgyő, Tés, Újfalú⁹²) lelki gondozását; kiszolgáltatták a szentségeket, miséztek, prédikáltak.⁹³ A Kerekárok bejáratánál őrködő Nepomuki Szent János szobor a megkésett barokk lelkiség jelenlétéről tanúskodott. A későbbi barokk plébánia-templom helyén ekkor még temető állt, közepén a dühöngő *gugahalál* (1738–39-es pestisjárvány) emlékét hirdető Szent Rókus kápolnával.

A Tisza túlpartján, egészen Kunszentmártonig náddal tarkított, végeláthatatlan lápos-mocsaras rengeteg nyújtózkodott, a folyón hajómalmok és halászhajók sorjáztek. A határban ekkor még nyomai sem mutatkoztak a későbbi kiterjedt tanyavilágnak. A halászó, pásztorkodó, szőlő- és földműveléssel foglalkozó csongrádi jobbágyság 1709 után a nagykárolyi Károlyi grófoknak fizette a taksát, ám a közterhek folyamatos növekedése miatt több nehéz sorsú család inkább Szegedre és Temes megyébe indult új hazát keresni.⁹⁴

A 18. század második felében a település erőteljes észak-nyugati irányú terjeszkedésnek indult. A lakóházak körülfozták a régi temetőt, melynek helyén az 1762-es esztendőben Fábíán István plébános gróf Károlyi Antal földesúrral

90 Palugyay Imre átvette a korai váci egyházmegyei sematizmusok azon téves információját, mely szerint Csongrád 1673 óta plébániával rendelkező település lett volna. Palugyay 1855. 477.

91 Licsicsányi 2011. 15.

92 Patkóné Kéring 1997. 33.

93 1734-ben a kalocsai érsek határozta meg a ferencesek koldulási területeit. A kecskeméti ferencesek később, kb. a 18. század közepétől gyűjthettek Csongrádon. A páterek koldulási engedélyt vittek magukkal, melyet be kellett mutatniuk a helyi plébánosnak. Péterné Fehér 2009. 52.

94 Herceg 1980. 61; A grófi család kezdetben jelentős kedvezményeket adott a kis lélekszámú település lakóinak. 1756-ig mérsékelt adó ellenében művelhették a földet, de bérelhették a kocsmákat, mészárszékeket, a pálinkafőzés és a halászat jogát. 1722 és 1750 között viszont 300 forintról 4500-ra emelkedett az adó mértéke. Erdélyi Péter 1998. 6-7.

összefogva új templom építésébe kezdett.⁹⁵ A Károlyi család és a csongrádi hívek adakozásából két évtized alatt fejezték be a mennybe fölvetett Boldogasszony tiszteletének szentelt, klasszicizáló barokk stílusú „külsővárosi” templomot. Az időközben lebontott Szent Rókus kápolna berendezése és dedikációja a mai Szent Rókus-templomra hagyományozódott, mely 1784 után filiaként működött.

Vintze Gergely plébánossága idején (1734-1757) Csongrád főesperesi székhellyé lépett elő.⁹⁶ A Historia Domust Vincze István plébános kezdte el vezetni 1774-ben, melyben egészen 1704-ig visszanyúlva ismertette a plébániaközösség történetét.

Az 1770-es években a plébániatemplom közelében épült fel a mai városháza előde, az uradalmi gazdaság irodaháza. Nem sokkal később már sörház, mészárszék, kocsmá és két vendégfogadó (Szarvas, Fehér ló) működéséről tanúskodnak a források.⁹⁷ Kanyó András plébános összeírása szerint 1783-ban Csongrád kb. 5700 lakosa közül mindössze ezerszázan éltek a Belsővárosban (*Oppidum vetus*), a többség már ekkoriban a külsővárosi Nagyboldogasszony-templom és a Tisza által közrefogott területen építette fel otthonát.⁹⁸

A településkép a 19. század közepéig nem mutatott jelentős változást. Határai a mai Dob, Fohász, Szép, Kereszt és Zrínyi utcáig terjedtek, a temető a településen kívül esett. Herkeváros még libalegelő volt, a Nagyrétet a Tisza vize nyaldosta. 1850-ben elkészült a római katolikus felekezeti iskola 2 fiú és 1 leány osztállyal, öt esztendővel később kijelölték az első tanyai iskolákat.⁹⁹ A piactér a Nagytemplom közelében terült el, közepén az 1869-ben emelt Szentháromság szoborcsoporttal. Felgyő irányában, a város délnyugati szélén állt a híres Kaparás csárda, vele szemben az uraság serfőző háza. Ugyan a városzépítészeti bizottmány 1862-ben kísérletet tett az utcák kiegyenesítésére és a járdavonaltól beljebb eső házak előkertésítésére, az utcanevek kifüggesztése és az utcánkenti házszámozás még tervbe sem volt véve, a villanyvilágítással egyetemben.¹⁰⁰ Csak a köznép ajkán éltek az egyes utakat, településrészeket jelölő megkülönböztetések. A közvetlen köztereken sáros időben fapallókon egyensúlyoztak a csongrádiak, a kisebb közökben libák, malacok legelésztek.¹⁰¹ Hegyi Antal plébános kezdeményezésére a Nagyboldogasszony-templom környéke mentesült először az állatok garázdálkodásától az 1880-as évek végén.

95 Dudás 1999/a. 18; Licsicsányi 2011. 18. Ekkoriban volt esedékes a napjainkban is használt temető kijelölése a várostól kellő távolságra, egy libalegelőnek használt homokdombon.

96 1835-ben a csongrádi esperesi kerületbe tartozott Abony, Jánoshida, Tápiógyörgye, Rékas, Tápiószele, Törtel, Újszász település, míg a csongrádi papokat a hódmezővásárhelyi esperes felügyelte. Patkóné Kéringér 1997. 91.

97 Kruzslicz 1988. 37.

98 Nagyboldogasszony Plébánia Irattára, Csongrád (továbbiakban: NPI) Historia Domus, Csongrád I. kötet, Kanyó András plébános népszámlálási adatai.

99 Licsicsányi 2011. 25.

100 Dudás 2003. 97.

101 „Ha az ember a nagy utcáról belép a mellék utcába szörnyű valóságba ébredünk (sic!) akkor, ha látjuk, mint legelnek a tehének és egyéb szarvas marhák az utcán, mint turkálják a szőke és fekete süldő malacok a kövezetek mellékét. Itt egy kecske, amott egy birka szagatja élvezettel az élőfák lombjait.” Csongrádi Lap, 1898. július 10. VIII. évf. 28. szám, 3. old.

A nagygazda-polgárházakat jellemzően az 1850–60-as években kezdték el építeni, ám a csongrádi házak többsége még mindig sárból és fonott vesszőből készült, tetejét szalma vagy zsúpfedél borította. A középületek felhúzása ugyan ebben az időszakban vette kezdetét.¹⁰² 1861-ben a település rendezett tanácsú városi rangra emelkedett, ám az ezzel járó megnövekedett terheket már nem bírta el. Csongrád így 1865-től hivatalosan nagyközségnek számított, és az is maradt még fél évszázadon keresztül.¹⁰³

A folyószabályozást követően Csongrádot súlyos árvizek veszélyeztetették. Az 1876-os gátszakadás után az alig pár éve elindított tanítóképző intézetet Kiskunfélegyházára helyezték. Ezek az események súlyos sebeket ejtettek a csongrádi nép öntudatán, ugyanakkor a végletekig korbácsolták a gyors felzárkózás vágyát. A század második felében sorra alakultak a vallási társulatok, polgári egyletek, jótékonyági körök. Megnyitotta kapuit a Kaszinó, mely „arra van hivatva, hogy az intelligens embereket magába egyesítse és egy olyan jogi személyt alkosson, amely a derék színmagyar alföldi városnak szellemi életét irányítsa s kezdeményező legyen minden téren, ahol kulturális tekintetekről szó lehet”.¹⁰⁴ Egymást érték a díszes bálak, a politikálási kedv megugrott, vagyis: látványlag épült a polgári világ. A település lélekszáma a 19. század utolsó három évtizedében 7-8000 fővel ugrott meg: 1902-ben már közel 24.000 lakost számoltak össze.¹⁰⁵

2. Felekezeti megoszlás

Csongrádot a 18. század végéig kizárólag római katolikusok lakták. Az első izraelita családok valamikor az 1790-es évek tájékán érkeztek a településre. A csongrádi zsidó hitközség 19. századi története egy dinamikusan fejlődő rétegközösség képét tárja elénk, mely mindössze száz év alatt jelentős politikai és gazdasági befolyásra tett szert a térségben. Az 1808/09. évi türelmi adó jegyzék szerint Csongrádon akkoriban 4 zsidó család élt, míg a hitközségi tagok száma az egész megyét tekintve mindösszesen 32 főt tett ki. Füzesi Péter a 19. század második évtizedében hat családot említ.¹⁰⁶ A csekély létszám nem volt akadály a Chevra Kadisa temetkezési egylet korai megalapításának (1806).¹⁰⁷

1828-ra a csongrádi lakosok száma majdnem megkétszereződött (11.319 fő). Ekkor a kimutatásokban 25 zsidó, két görögkeleti és egy evangélikus családot tüntettek fel.¹⁰⁸ Tíz évvel később a türelmi adót fizető családok száma még

102 Füzesi é.n. (kézirat). 150-151.

103 Exterda 1979. 252-253.

104 Tiszavidék, 1908. április 12. XIX. évf. 15. szám, 3. old.

105 Csongrádi Újság, 1903. október 25. I. évf. 1. szám, 1. old.

106 Füzesi 1960. (kézirat) 189.

107 Ujváry 1929. 184.

108 Barta 1980. 198.

mindig 24 volt.¹⁰⁹ Míg a szomszédos Szentesen azt is megtiltották a zsidóknak, hogy belterületen házat vásároljanak, Csongrád tucatjával fogadta azokat a családokat, akik 1848-ban a Nyitra megyei Ürményről felkerekedve kerestek új lakóhelyet maguknak. Az ily módon felszaporodott csongrádi izraelita hitközség ekkoriban rendszeresítette az anyakönyvvezetést, közgyűléseiken jegyzőkönyvet vezettek.¹¹⁰

Az első csongrádi rabbi neve 1860 táján bukkan fel a forrásokban. Ekkorra már befejezték az impozáns zsinagóga építését (1854), mely a mai Csemegi Károly utca 7. lakóház helyén állt.¹¹¹ A csongrádi zsidók többsége a 19. század végén kiskereskedelemből kereste kenyerét, ám sikeres jogtudor, újságíró, orvos, mérnök, ügyvéd és jegyző is került ki közülük.

Bár a Tisza túlsópartján fekvő Szentes lakosai már a török időkben áttértek Kálvin hitére, Csongrád környékén hosszú ideig csak hírmondóként találunk néhány „erre tévedt” helvét hitvallású családot.¹¹² A 18. század közepétől elszórt adatok vannak rá, hogy a környéken prédikáló református atyák egy-egy gyermeket megkereszteltek.¹¹³ Kanyó András plébános 1783–85-ös összeírásában viszont azt látjuk, hogy a település térségében számba vett 61 helvét hitvallású mindegyike Tésen élt.¹¹⁴ 1828-ban egyetlen evangélikus (lutheránus) család lakott a városban,¹¹⁵ számuk a század második felére 56 főre növekedett.

A reformáció kálvini ágát képviselő első családok beköltözése a városba valamikor a 19. század derekára tehető. Lendvai Lajos helvét hitvallású uradalmi ügyvéd és katolikus felesége, Draskovits Jozefa gyermekét 1849-ben a Schönvizner (Réti) János orvos és Draskovits Rozália tartotta keresztvíz alá.¹¹⁶ Az 1850-es évektől találkozunk Csajági József református nemes és a lutheránus Hering József könyvkötő nevével. A kiegyezést követő években a Csongrád belterületén élő 16.772 római katolikus mellett 517 zsidó, 56 ágostai, 9 helvét és 2 görög katolikus lelket vett számba a csongrádi plébános. A dohánykertész és juhász-pásztor népeességű uradalmi majorságban, Föll-Győ (Felgyő major) filiában az 527 katolikus mellett 27 fő helvét hitvallásút találunk.¹¹⁷

Bár a nehézkes kezdeteket a 19. század folyamán nem követte látványos kiteljesedés, a Csongrádon élő protestánsok a közismert, vagyonosabb réteghez tartoztak, tisztos polgári foglalkozásokat űztek. 1895-ben a csongrádi főszolgabíró és a szolgabíró is református vallású volt, akárcsak a községi alorvos, Borsos

109 Dudás Lajos adataira hivatkozik: Majzik 2009. (kézirat)

110 Gát 2006. 152.

111 Az 1860–70-es években Nobel József, Hilbrun Jakab majd Weisz Lázár volt a csongrádi rabbinátus lelki vezetője. A század végén kiemelkedő jelentőségű Büchler Márton főrabbi alakja.

112 *Helvét hitvallású*: A reformáció kálvini ágát képviselő protestáns felekezet. Dienes 2008.74.

113 1764. május 30-án Varga Katalint frater Cyprián, 1774. február 2-án Bálint Jánost Pater Paulus, 1775. június 15-én Konkoly Annát Gonday Pál református vallású keresztelte meg. NPI Születési anyakönyvek, 1764, 1774, 1775.

114 Dudás 1999/a. 24.

115 A protestánt egyház lutheri elveket valló ágát *ágostainak* is nevezték. Dienes 2008. 120; Barta 1980. 198.

116 NPI Születési anyakönyvek, 1849. február 14.

117 NPI Historia Domus, Csongrád I. kötet, 113.

János.¹¹⁸ Borsos fia, Imre így emlékezett vissza az 1890-es évekbeli állapotokra: „A város 99 százaléka katolikus volt. Édesapám, Szomodi Antal késesmester és Bagossy József kereskedő képezték Csongrádon a református egyházat. Ők hárman felkérték Vannay Ferenc rajztanárt a református vallás oktatására, és ezért kapott szüleinktől havi 5 forintot. Mindössze ketten voltunk tanítványai: Szomodi Pista és én.”¹¹⁹ Vannay Ferenc tehetséges festő is volt, így Hegyi Antal plébános tőle rendelte meg a Nagyboldogasszony-templomban ma is látható Mária Mennybemenetele (1894) és Szent Anna (1896) oltárképeket.¹²⁰

A csongrádi protestánsok eleinte csak Szentesen hallgathattak istentiszteletet. A 19-20. század fordulóján viszont már a Központi Elemi Iskolában¹²¹ vagy a Polgári Leányiskolában¹²² mondott prédikációt Futó Zoltán és Geróc Lajos szentesi lelkész, nagyobb ünnepeken Pap Lajos körlelkész.¹²³ A csongrádi református fiókegyházat hivatalosan 1904. október 31-én alakították meg a polgári leányiskola rajztermében.¹²⁴

3. Ferencesek, jezsuita szerzetesek hatása

A kecskeméti, kisebb számban a szegedi rendházból érkező ferences atyák a csongrádi plébánosok állandó segítői, a hívek önfeláldozó pásztorai voltak. Egyszerű életvitelükkel már a török időkben elnyerték a nép rokonszenvét, és ez a kötődés a 19. század folyamán tovább erősödött.

A kecskeméti szalvatoriánus rendház főnöke¹²⁵ állandóan biztosította legalább egy kolduló barát jelenlétét Csongrádon, aki *prokurátor* minőségben¹²⁶ a tanyák között és a filiákon munkálkodott a templomtól távol élő nép lelki üdvéért: gyónatott, temetett, keresztelt, utolsó kenetet adott fel, a plébános külön kérésére misézett és prédikált. A 19. század közepétől hitoktatói minőségben is feltűnt.¹²⁷

118 Csongrádi Közlöny, 1895. november 16. II. évfolyam 51. szám, 3. old.

119 Jánosi 1983. 70.

120 Váci Püspöki és Káptalani Levéltár, Acta Parochiarum Csongrád. (Továbbiakban: VPL APar. Cs.) 1898. augusztus 27. Püspöki szentszéki kihallgatási jegyzőkönyv, Vannay Ferenc vallomása.

121 Ma: Nagyboldogasszony Római Katolikus Általános Iskola

122 Ma: Ének–Zenei Általános Iskola

123 Csongrádi Újság, 1903. december 20. I. évf. 9. szám, 3. old.; Csongrádi Újság, 1904. október 23. II. évf. 43. szám, 2. old.

124 Csongrádi Újság, 1904. október 30. II. évf. 44. szám, 2. old.

125 *Salvatoriánusok, obszervánsok* (Strictioris observatiae): Az olaszországból kiinduló irányzat célja a Szent Ferenc által rögzített regulához való szigorú visszatérés volt. A mozgalom a 14. században jelent meg Magyarországon. 1517-ben, a *Capitulum Generalissimum* nyomán történt meg a salvatoriánusok és marianusok (konventuálisok) kettéválása. Az obszervánsok eleinte főként az ország déli vidékein alapítottak kolostorokat. Hunyadi János kormányzó majd fia, Mátyás erőteljesen támogatta törekvéseiket. Mályusz 2007. 272; M. Kat. Lex. XII. 543.

126 *Prokurátor*: A latin procurator (helytartó) szóból. Kisebb koldulási és pásztorlási területért felelős szerzetes. M. Kat. Lex. IV. 751.

127 Magyar Nemzeti Levéltár Csongrád Megyei Levéltára, Csongrádi Fióklevéltára V.B.42. Csongrád Város, 1865-1872-ig Nagyközség Tanácsának iratai. Tanácsülési jegyzőkönyvek (Továbbiakban: MNL CsML CsL V.B. 42.a) 1858. január 22. jk. 40. sz.

A ferences barát a csongrádiak jó szívére bízta fennmaradásának ügyét: étel-alamizsnát gyűjtött, ideiglenes szállást a tanyai népek biztosítottak számára. 1850 után már jellemzően a plébánián étkezett. Az 1860-as években a hívek misealapítványi pénzéből már kisebb ház bérlésére is futotta.¹²⁸ A 19. századból két ferences atya, az árva megyei szlovák származású Czibulka Kristóf és Darók Konstantin nevét emelhetjük ki. Czibulka Kristóf az 1830-as évektől kezdve állandó segítőtje volt a csongrádi papságnak. A szerzetes kezdetben Kovács Gergely nagygazda házában lakott, majd az 1850-es évektől házat bérelt Csongrádon. 1858-ban felkérték tanyai iskolai hitoktatónak, melyet Czibulka díjmentesen elvállalt. Czibulka „magániskolája”, ahol tanítványait többek között latin nyelvre is oktatta, az akkori csongrádi felfogás szerint a „legfelsőbb tudományos fórum” volt a településen. Nem tudott tökéletesen magyarul, így többször került mulatságos, félreértendő helyzetbe.¹²⁹

A ferences atyák hatására Csongrádon már a 18. század közepén ott találjuk a *Seraficus Szent Ferenc kordás társulatot*, mely mind anyagilag, mind irányítását tekintve független volt a csongrádi plébániától.¹³⁰ II. József feloszlató rendelete után csak a 19. század második felében alakul újjá a Harmadrend Csongrádon. Az alig pár tagot számláló jámbor egyesület 1895-ben a rózsafüzér társulattal közösen készítette el Szent Domonkos és Szent Ferenc életnagyságú szobrát.¹³¹ A ferences gyökerű rendi kultuszok közül a 18–19. század folyamán Szent Ferenc és Szent Anna, később Szent Antal tisztelete vált kiemelkedővé Csongrádon.

A ferencesek mellett a vándor jezsuita prédikátorok, később a jezsuita népmissziós körutak újították meg a csongrádi hívek lelki életét. Forrásaink arról tanúskodnak, hogy a 18. században nem mindenhol látták szívesen a világ végét hirdető prédikátorokat. 1759-ben egy Páter Péntek nevezetű szerzetest utasított ki Berinkegy Márton csongrádi plébános, aki viszont Szentesen kedvező fogadtatásra lelt. Sőt: „a csongrádiak seregestül oda mentek, és mindnyájan szemekkel látták, hogy beretvákkel vagdalta a maga hátát, és a jövendőket mind megmondotta”.¹³²

A 19. század utolsó évtizedeiben a népmissziós atyák csoportosan járták a településeket, hogy hitükben erősítsék és lelki megújulásra buzdítsák a jámbor katolikusokat. Csongrádon az 1889-es, január 30-tól február 14-ig tartó misszióról maradt fenn pontos leírás. Ekkor három jézustársasági atya (Flódung József, Mladonicki Ferenc, Hippich István) vezette a missziót, melynek során naponta három misét és szentbeszédeket tartottak. Hegyi Antal plébános beszámolója szerint az atyák hatására 12 ezer iskolás gyermek és számos felnőtt gyónt meg,

128 VPL APar. Cs. 1868. december 24. Mátray Rafael levele a váci püspökhöz.

129 Váry 1974. 26–28; 201–203; MNL CsML CsL V.B. 42.a. 1858. január 22. jk. 40. sz.

130 A kecskeméti ferencesek 1756-ban alakították meg világiak számára a Harmadrendet. 1782-ben II. József feloszlata őket, és csak 90 év után szerveződtek újjá. Péterné Fehér 2009. 42. A csongrádi kongregáció és a plébános közti konfliktusról a későbbiekben értekezünk. V.ö. VPL APar. Cs. 1767. december 24. A Seraficus Szt. Ferenc kordás társulat jegyzőkönyve. Bálint Sándor azt feltételezi, hogy a csongrádi kordás társulatot is a szegedi ferencesek irányították. Bálint 1974. 117.

131 Csongrádi Közlöny, 1895. március 10. II. évf. 10. szám, 3. old.

132 Tari 1977.

„köztük igen sok úgynevezett régi gyónó, kik hosszú idő óta nem járultak a töredelem szentségéhez. Több vadházasságban élő pár is fölhasználta a kegyelem napjait és töredelemes gyónás után törvényes házasságra lépett. A három utolsó nap a beteget látogatták meg a fáradhatatlan atyák, nagy lelki haszonnal”.¹³³ A gyóntatások hajnali négytől este hétig folyamatosak voltak, a prédikációk a hallgatók neme és életkora szerint különböztek. A két hetes misszió emlékére a csongrádiak keresztet állította a főoltár mellé, melyen aranyozott betűkkel tüntették fel a jeles dátumot. A misszió költségét, az atyák ellátását és tiszteletdíját részben a helyi plébánia, részben a hívők közadakozása biztosította.

A misszió lelki hatásai a plébánost sem hagyták érintetlenül: a jezsuita atyák érkezésének híre már elegendő erőt adott Hegyi Antalnak ahhoz, hogy a váci püspöki székkal elmérgesedett viszonyát rendezve „a béke szálait újból felvegye”.¹³⁴ Később, 1905-ből szerzünk tudomást a jezsuita atyák újabb csongrádi missziójáról, mely hasonlóképpen zajlott, mint 1889-ben.

4. Lelkiség és társadalom. A csongrádi hívek a 19. század derekán

Csongrád a 18. század elejétől a nagykárolyi Károlyi grófok birtoka volt. A tagosítást követően az egykori földesúri család a plébániatemplom kegyuraként kötődött a településhez.

A csongrádi egész telkes jobbágyok számát Fényes Elek 1851-ben 400-ra becsülte.¹³⁵ Palugyay Endre a Csongrádhoz tartozó pusztákkal együtt 1271 házszámról ad tudósítást. A családfők közül 6 „urasági” (uradalmi) jobbágy, 360 telkes jobbágy, 878 keresztény vallású zsellér, 16 zsidó zsellér. A telkes jobbágyokat tekintve 22 család gazdálkodott 2 egész teleknél nagyobb területen, 1-től 2 teleknagyságig összesen 127. Legnagyobb számban tehát házatlan zselléreket és egy *sessionál*¹³⁶ kisebb területet művelő jobbágyokat találunk a 19. század közepén Csongrádon.¹³⁷

A rendiség korából megörökölt adottságok a tagosítást követően nem változtak; az 1860-as években Csongrád társadalmának zömét még mindig a 0–5 és 5–10 holdas törpe- és kisbirtokosok, illetve a föld nélküli szegények, majorsági cselédek alkották. Ahogy Váry Gellért írja: ők voltak *Csongrád népe*¹³⁸.

A csongrádi tanyai lakosság a Dél-Alföld többi mezővárosához hasonlóan a 19. század végére gyarapodott fel. Az 1770-es években még mérföldeket lehetett

133 VPL APar. Cs. Hegyi Antal beszámolója, kitépett lapok a csongrádi Historia Domusból. 149.

134 Váci Püspöki és Káptalani Levéltár, Acta Pivatorum (továbbiakban: VPL APriv.) Hegyi Antal, 1889. január 4. Hegyi Antal levele a váci Egyházmegyei Hatósághoz.

135 Fényes 1851. I.225.

136 *Sessio*: jobbágytelek, jobbágyhely.

137 Palugyay 1855. 476-477.

138 Váry 1974. 86.

bejárni anélkül, hogy egy állandóan lakott tanya felbukkant volna a környéken.¹³⁹ Az 1786–89-es, II. József-féle kataszteri felmérés idején Csongrád külterületén 318 szállást találtak, ám ezeket csak nagyobb nyári földmunkák idején használták ideiglenes lakóhelyül.¹⁴⁰ A tagosítással párhuzamosan a tanyásodás is lendületet vett; a 19. század közepétől egyre több adat áll rendelkezésünkre állandóan lakott tanyákról.¹⁴¹ A századforduló környékén a csongrádi lakosok közel egyharmada külterületen élt. A tanyai iskolák felállítása 1855-ben vette kezdetét, összesen 13 iskola létesült.¹⁴² A káplánok olykor kihelyezett szentmiséket tartottak a szegényesen berendezett tantermekben, nagyobb ünnepek előtt az iskola tanítója vezette az imaórákat. Az iskolák melletti haranglábak és keresztek költségeinek fedezésére Virter Lajos plébános szervezett gyűjtést a polgármester kérésére.¹⁴³ A ritka lelkipásztori jelenlét okán kitermelődő szakrális népi önellátás vagy önszerveződés jelensége¹⁴⁴ a csongrádi forrásokban alig érhető tetten. Ugyanakkor tény, hogy a téli imádkozó esték, a Lourdes-i ájtatosság, a Szent Család-járás, a betlehemezés szokása jóval hamarabb kopott ki az anyatelepülésről, mint a tanyákról.

A halászó, földművelő és állattartó lakosság vallási életének sajátos részét képezte a különböző termény- és jószágpatrónusok tisztelete.¹⁴⁵ A 19. század második felére jóformán minden foglalkozási réteg megtalálta a maga speciális védőszentjét. A csongrádi szőlősgazdák 1856-ban Szent Urbán (Orbán) szobrot készítettek a haleszi szőlők közé, ahol minden év május 25-én búcsúra gyűltek össze. A szőlőbeli gazdáknál szervezettebb keretekre utalnak a csongrádi juhász- és pásztorserég fennmaradt tárgyi emlékei. Egy 1881-ben készült inventárium szerint a *juhások társulata* saját templomi lobogóval rendelkezett.¹⁴⁶ Festett-faragott perselyük feltehetően 19. század eleje óta díszíti a Szent Rókus-templomot. 1820-ban közadakozásból készült a település határán kívül eső Szent Vendel homokkő szobor.

Nepomuki Szent János nem tekinthető kizárólag a halásznép rétegszentjének. Csongrádon az első Nepomuki szobor a vízzel körülvelt Belsőváros bejáratánál állt. Az készítés pontos dátumát nem ismerjük, legkorábbi említése 1783-ból származik. Minden valószínűség szerint ez volt a Csongrád első köztéri szobra. Az ábrázolt szent csongrádi kultuszáról egyetlen feljegyzés maradt fenn, mely arról tanúskodik, hogy napját (május 16.) díszes körmenettel, búcsúval ünnepelték

139 Zsilinszky 1898. 295.

140 Kruszliz 1988. 36.

141 1842. november 26-án, egy Julis nevű kisleány neve mellé a következő megjegyzés kerül a születési anyakönyvben: „Tanya alatt találtatott, kitétttven Sváb Lőrincz tanyája alatt.” NPI Születési anyakönyvek, 1842.

142 Gyovai B. 1989. 186.

143 Magyar Nemzeti Levéltár Csongrád Megyei Levéltára, Csongrádi Fiókleveletára XV. 33. Iratmások XVIII–XX. sz. (Továbbiakban: MNL CsML CsL Iratmások) 1855. szeptember 5.

144 Bálint 1980. 321.

145 A szentek tiszteletéről Csongrádon bővebben lásd. Gyöngyössi 2010/b.

146 Egy 1881-ben készült inventáriumban találunk utalást a 100 forint értékű „juhász társulati zöld lobogó”-ra, mely a budapesti Kriszta és Leitner cégnél készült. V.ö. VPL APar. Cs. 1881. Edelenyi János plébános beiktatásakor készült inventárium.

meg, legendáját a csongrádi hívek énekelve elevenítették fel.¹⁴⁷ A 19. században a szentnek három szobra állt a határban: kettő a Tisza partján, egy a Belsőváros bejáratánál. A Nagyboldogasszony-templomban a 18. század végén olajképpel ellátott kőoltárt emeltek a vízben járók védőszentjének. A templom homlokzati oromfülkéjében szintén Nepomuki Szent János szobra található.

A település a 18–19. század folyamán sokat szenvedett a különböző járványoktól (pestis 1738-39, kolera 1831, 1893), árvizektől (kiemelkedően az 1866, 1876 és 1888 években), szárazságtól (1862, 1866); a jószágokat gyakran tizedelték különböző betegségek, főleg a száj- és körömfájás.¹⁴⁸ Az 1738-ban dúló pestisjárvány vagy *gugahalál* a csongrádi lakosok közel egyharmadát elpusztította. Vintze Gergely plébános utasítására a megmaradt lakosok fogadalmat tettek, hogy Szent Rókus pestistől óvó szent ünnepét mindig különös pompával fogják megtartani, ha a patrónus megmenti őket a pusztulástól. Szent Rókus tisztelete a 18–19. század folyamán töretlen maradt.¹⁴⁹

A csongrádi nagygazdák olyan egykori, nagyobb telkes jobbágyok voltak, akik az 1850-es évektől kezdve az örökváltság jelzalog alá vett földjeit bérelték. 1858-tól a bérlők ezeket a területeket felvásárolhatták, így vagyonosodásuk felgyorsult. A frissen kialakuló nagygazdarend a következő évtizedekben a település irányítását is meghatározta.¹⁵⁰ A több száz holdas csongrádi nagygazdák életmódja, mentalitása, viselete az 1850–60-as években alig különbözött a kis- és törpebirtokos parasztokétól.¹⁵¹ A legfontosabb különbség a cselédek, summások tartása és az ökrös szekér volt.

A vagyoni vagy rangbéli emelkedés az életmódváltozás nyomásával is együtt járt. Világos elképzelések éltek arról, hogy bizonyos rangon felül mit és miként kell enni, inni, felölteni, hogyan kell viselkedni. Kókai István bíróná választása után már nem „illett” szalonnát és zöldpaprikát reggeliznie, viszont hivataltársai lelkesen ajánlgatták neki a kávézás szokásának felvételét. Bíró uram lelkiismeretesen megpróbálkozott a kávéfőzéssel, ám a rántásként elkészített, kőkemény kávébab nem nyerte el tetszését.¹⁵² A „csongrádi parasztnábokként” emlegetett Bagi Józsefről tucatszámra jegyezték fel olyan anekdotákat, melyek az úri attitűd felvételének nehézségeiről árulkodnak.¹⁵³ A csongrádi nagygazdák istenfélő ember módjára jól tudták, mivel tartoznak a Teremtőnek. Bőkezű adományaik nyomán folyton szépült a templom, szaporodtak a határban a szobrok és a keresztek. Példaként említve Csányi Forgó István állattartó csongrádi

147 „Ide korábban búcsút vezettek, körmenetben vonulva énekeltek a szent tragédiáját. A csónakon felvonuló halászok koszorút dobtak a Tiszába.” Hiv. Dudás 1989. 230.

148 V.ö. Tari 1977.

149 Szent Rókus csongrádi tiszteletéről bővebben lásd: Gyöngyössi 2010/b.

150 Sebestyén 1998. 79.

151 Ahogy Bagi Józsefről feljegyezték: „Ő rajta sem viseletében, sem táplálékában semmit sem változtatott a nagy vagyona. Az egyszerű tarhonya levest csak úgy ette, mint az ő legutolsó bérese. [...] A háza sem mutatta, hogy Csongrád leggazdagabb emberének a lakása [...]” Váry 1974. 129-130.

152 Váry 1974. 96.

153 Példaként lásd. Labádi 2004. 67-68.

nagygazdát, aki 1857-ben egy Szent Vendelt ábrázoló fogadalmi képet festetett a plébániatemplom számára.¹⁵⁴

Csongrádon Mária Terézia országjárása idején szilárdult meg egy szűk, ám annál öntudatosabb iparos-kézműves réteg.¹⁵⁵ 1850-ben Palugyay Endre 66 szűcsöt, 61 takácsot, 59 ácsot, molnárt és kőművest, 44 csizmadiát, 35 szabót, 27 kovácsot és kerégyártót, 24 lakatost, asztalost és bodnárt vett lajstromba, akik 7 céhen belül munkálkodtak.¹⁵⁶ Bár működésük példátlanul gazdag vallási motívumokban, a céhek elsősorban szakmai érdekvédelmi szervezetek voltak, melyek a kor általános gyakorlatának megfelelően szoros kapcsolatban álltak a helyi plébániával és a plébánossal. A céh patronusának képével ellátott zászlókat csak a céhtagok temetésén és nagyobb körmeneteken használták.¹⁵⁷ Ezek egészen a 19. század végéig a Nagyboldogasszony-templom első és hátsó traktusában ékeskedtek.¹⁵⁸ A csongrádi céhek vallásgyakorlásáról a megyei és országos sajtó elszórt tudósításaiból alkothatunk képet. A Katholikus Néplap 1862. márciusi számából kiderül, hogy a farsang utolsó három napján tartott szentségimádáson a céhek felváltva jelentek meg.¹⁵⁹ Három évvel később a Szegedi Híradó tudósít a bodnár céh zászlószentelési ünnepélyéről, melynek alkalmával a céhtagok örömenével keresték fel szeretett plébánosukat.¹⁶⁰

A csongrádi zsidó kereskedők a 19. század második felében jóformán egyedülként uralták a fűszer- és kelmepiacot, a konkurens magyar üzletek rövid működés után szinte kivétel nélkül bezárni kényszerültek. 1850-ben Csongrádon 14 kereskedőről van tudomásunk, ám felekezeti hovatartozásukról forrásunk hallgat.¹⁶¹ A csongrádi zsidók többsége látványosan törekedett arra, hogy életmódja, mentalitása közelítsen a magyarokéhoz. Sváb Jakab, egykori gyűrűkereskedőből lett milliomos gyermekeit magyaros csengésű nevekre kereszteltette, lányát – aki később meg is keresztelkedett – katolikus fiúhoz adta feleségül.¹⁶² A katolikus szokásokat tiszteletben tartották, sajátos módon meg is ülték. Erről a törekvésről tanúskodik egy 1862-ből fennmaradt újsághír, mely a nagyszombati föltámadási körmenetről számol be: „Harminc zászlót, tíz keresztet, a Szent Szűz szobrát, s a koronátársulat jelvényét vitték a körmeneteken. Tarackok durrogtak, a templom körüli köz és magánházakat, még az izraelitákét is kivilágították.”¹⁶³

A nagygazdák, kis- és törpebirtokos földművelők, idénymunkások, majorsági cselédek életmódjától, mentalitásától egyre határozottabban különültek el az ún.

154 Szent Vendel jószágpatronus csongrádi tiszteletéről bővebben lásd: Gyöngyössy 2011/a; 2011/b.

155 A csongrádi céhek történeti áttekintését részleteiben lásd: Gyöngyössy 2010/c.

156 Palugyay 1855. 476–477.

157 Bizonyos, hogy a céhes temetések minden időben nagy pompával zajlottak Csongrádon. Mátyus János plébános ellen a 19. század elején merült fel a vád, miszerint egyedül a céhtagok díszes temetését volt hajlandó személyesen végezni, és csak céhes miséket celebrált. VPL APriv. Mátyus János, 1823. május 10. Csongrád város bírójának levele a váci püspökhöz.

158 A csongrádi céhzászlókról részletesen lásd: Gyöngyössy 2013/a.

159 Dudás 1998. 105.

160 Dudás 1998. 105.

161 Palugyay 1955. 476–477.

162 Váry 1974. 133.

163 Idők Tanúja, 1862. április 23. Hivatkozik rá: Dudás 1999/a. 105.

tisztos osztálybeliek. A községi előljárók száma a század derekán alig 20 főt tett ki.¹⁶⁴ A Bach korszak hivatalnokai – egyetlen *Beamter* kivételével – mind magyarok voltak. Mivel a kérdéses adóügyi hivatalnok egy szót sem tudott magyarul, nem is érintkezett senkivel, így a nép csak Nemszólók Marciként emlegette.¹⁶⁵ A csongrádi *kaputosok*¹⁶⁶ a szomszédos Kiskunfélegyházával ellentétben nem éltek kiemelkedő jómódban. Kádár Henrik jegyzőnek, későbbi rangos megyei tisztviselőnek volt egy háza, némi földje, szőlője és a fizetése.¹⁶⁷ 1850–1861 között a tisztviselők hétköznapi viselete a keménykalap, pantallós nadrág és a frakk volt, ünnepnapokon viszont zsinóros díszruhát vettek fel.¹⁶⁸

A csongrádi tanult értelmiségi réteg, korabeli szóhasználatban *intelligenzia* aránya még az 1850-es években is igen csekély volt. 1828-ban Csongrád 11.319 lakosából 6 volt értelmiségi. Foglalkozásukat forrásunk nem jelöli.¹⁶⁹ Váry Gellért leírása szerint a környező nagyobb településekkel ellentétben a csongrádi tanult értelmiségiek egytől egyig idegen származású beköltözők voltak. „Ennek tán az egyik oka, hogy a törzsökös csongorádi embereknek a csongorádi mondás szerint nem igen volt kedvük sohasem tizenkét iskolát kitanulni.”¹⁷⁰ Sokatmondó adat, hogy a mindössze öt esztendeig működő csongrádi tanítóképző intézet 74 növendékéből mindössze 7 tanuló volt helybéli születésű.¹⁷¹

Hogy milyen elképzelése volt egy tanítónőnek a képzettségéhez méltó, tisztos életmódról, arról világos képet kaphatunk Pehm Mária 1867-es keletkezésű leveléből. A tanítónő majdnem két esztendőn keresztül nem kapott fizetést, így fokozatosan feladni kényszerült kényelmes életét. Mint írja, cselédjét télvíz idején elküldte, húsleves már régóta nem evett, ruházata elrongyolódott és kalap, kesztyű nélkül, kendővel bekötött fejfel kénytelen járni, „mint bár mely szegény sorsú mesteremberné”.¹⁷² Hogy fenn bírja tartani magát, külön kézimunka órákat tartott az úri- és a parasztleánykáknak.

Ami a csongrádi elemi iskolai képzést illeti, 1850-ben az egyetlen római katolikus iskolában, 4 tanító felügyelete alatt működött fiúk számára kettő, leányoknak egy osztály. A fiú osztályokba ekkoriban 366 fő, a leányokéba 273 fő járt.¹⁷³ A módosabb szülők szívesebben küldték magántanítóhoz gyermekeiket, mintsem a zsúfolt iskolában, a parasztgyerekek közé kelljen szorulniuk. „Mint hogy talán magam voltam száznál is több mezítlábas és gatyás gyerek közt kaputos és pantallós, a jövő évre édesapám egy magán tanuló helyre adott, ahová már

164 Az 1850-es években a következő hivatalok léteztek Csongrádon: polgármester, főjegyző, aljegyző, kapitány, 5 tanácsnok, ügyész, pénztárnok, mérnök, számvevő, orvos, katonai biztos, írnok, városi gazda és gyakornok.

165 Váry 1974. 126.

166 *Kaput*: Eredetileg katonaköpeny, a 19. században már hosszú, kabát-szerű férfiviselet. Kaputosoknak az efféle polgáriasis viseletű értelmiségieket, hivatalnokokat neveztek.

167 Váry 1974. 126.

168 Váry 1974. 53.

169 Barta 1980. 198.

170 Váry 1974. 136.

171 Gát 1982. 174.

172 VPL APar. Cs. 1867. június 15. Pehm Mária tanítónő levele a váci püspökhöz.

173 Palugyay 1855. 477.

Léni néném úgy is járt.”¹⁷⁴ – emlékezett vissza Meister patikus fia, Váry Gellért az 1840-es évek végére. 1850-ben a helyi értelmiségiek és nagygazdák egy része úgy vélte, nem árt, ha gyermekeik németül is megtanulnak. Bene Lajos egykori szolgabíró két német nevelőt hozatott Csongrádra, akik szorgosan oktatták a jobbmódú gyerekeket. Ez az állapot azonban csak egy esztendeig tartott, a nevelők ismeretlen okból visszamentek Pestre. Aki a helyben elérhető „legmagasabb tudományos fórumon” akarta gyermeke elméjét palléroztatni, az Czibulka Kristóf ferences atyához küldte latint tanulni.¹⁷⁵ Csongrádon a fiúk részére 1873-tól, leányoknak 1899 után vált lehetővé a polgári iskolai képzés.

A csongrádiak „valódi” nemesnek csupán az egykori földesúri-kegyúri család tagjait ismerték, akik még lakóépülettel sem rendelkeztek a településen, látogatásuk pedig valódi szenzációnak számított. Az anyakönyvekben feltüntetett nobilitások társadalmi súlya a településen nem értékelhető. Fekete János nemes 1846-ban íródott végrendelete közepes jómódban élő családról tesz tanúbizonyságot; halála után elosztásra került egy határbéli telek, szántóföld, egy városi ház, szőlőföld és egy ló kocsival.¹⁷⁶

Ami a 19. század közepén egységesen fogta össze a csongrádi szegényeket és gazdagokat, művelteket és írástudatlanokat az az érzelmes, elkötelezett vallásgyakorlás volt, mely nem volt mentes a szélsőségektől sem. Váry Gellért ironikusan emlékezett meg a Bach korszak csongrádi bírójának, Kókai Istvánnak különös vallási szokásairól, aki Nagybójtben még a haját is zsír helyett vajjal kenegette.¹⁷⁷ A Csongrádi Lap elevenítette fel azokat az időket, amikor a csongrádiak egész Nagyhéten kalap és kendő nélkül jártak, a nagyboldogasszonyi búcsút pedig nagyszágrendekkel többen látogatták.¹⁷⁸

174 Váry 1974. 198-199.

175 Váry 1974. 201.

176 MNL CsML CsL Cs. V.B. 42.e.

177 Váry 1974. 95.

178 Csongrádi Lap, 1897. május 9. VII. évf. 18. szám, 3. old.